

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ЧИГИРИНІ І СУБОТОВІ

Необхідність археологічного дослідження пам'яток доби пізнього середньовіччя на Україні вже доведена багатьма науковцями і зумовлена тим, що до недавнього часу ці пам'ятки не привертали належної уваги археологів, бо не вважалися історичними і "підвідомчими" археології.

Незважаючи на те, що ХІУ-ХУП ст. порівняно з більш ранніми історичними періодами мають значно повнішу кількість писемних джерел по історії України, археологічному матеріалу цього часу належить також важливе значення. Це пояснюється тим, що писемні джерела пізнього середньовіччя ще недостатньо містять відомостей про окремі історичні події, розвиток господарства та матеріальну культуру українського народу. У науковому відношенні цей період для нас дуже важливий, адже саме в цей час відбувалось формування української народності, її мови, культури, побуту та етнічної території.

Як відомо, територія України надзвичайно багата на археологічні пам'ятки пізнього середньовіччя. Вони містять важливий матеріал по історії України післямонгольского часу і можуть дати цінні джерела для вивчення цього періоду. Особливо це стосується пам'яток, пов'язаних з Визвольною війною українського народу 1648-1654 рр.

Незважаючи на порівняно велику кількість друкованих джерел та архівних документів, окремі питання цього періоду ще потребують уважного вивчення на основі археологічного матеріалу. Значні перспективи відкриваються для археологічних досліджень цих пам'яток у зв'язку з рішенням Ради Міністрів Української РСР про створення в Чигирині і Суботові історико-меморіального комплексу, присвяченого Визвольній війні українського народу та життю і діяльності видатного полководця і державного діяча Богдана Хмельницького у зв'язку з 400-річчям від дня його народження.

Інститут археології АН УРСР вже здійснював у 1970-1972 роках в с. Суботові I Чигирині /Черкаська область/ археологічні дослідження. Їх мета полягала в архітектурно-археологічному обстеженні Іллінської церкви у вважаному з її реставрацією, а також у виявленні та дослідженні залишків палацу Богдана Хмельницького, оборонних та інших споруд на Суботівському замчищі. Значна увага приділялась вивченню і класифікації археологічного матеріалу - кераміки, виробів з металу, гутного скла дерева тощо. Тоді ж і в Чигирині була проведена глибока археологічна розвідка та проведені розкопки з метою виявлення місця, де знаходилась резиденція гетьмана та оборонні споруди на замковій горі. Тут, неподалік Тясмину було розкопано залишки згорілого житла. На його підлозі виявлено скелет дитини, яка загинула під час пожежі. Знайдене житло можливо згоріло під час облоги Чигирина в 1677-78 рр. турецько-татарським військом.

Важливі наслідки одержані й під час археологічних досліджень в Суботові 1970-73 рр. Про час заснування с. Суботова точників відомостей в історичних джерелах немає. Відомо тільки, що вже на початку ХУП ст. Суботів як хутір входить до складу Чигиринського староства і стає власністю козацького сотника Михайла Хмельницького - батька майбутнього гетьмана. За часів Богдана Хмельницького Суботів починає швидко розростатися. Суботівський укріплений двір гетьмана став справжнім замком, оточеним двома валами і ровом, мав бойові вежі. Археологи вважають що ці вали існували тут ще в скіфську добу. Площа замку становила понад 2 гектари. Посеред замку стояв кам'яний палац гетьмана, описи якого збереглися в літературі. Руїни цього палацу існували до середини XIX ст. і були замальовані у 1826 році художником Спілетсером. Т.Г.Шевченко, який перебував на Черкащині у 1843 та 1845 роках, зробив тут кілька малюнків із залишків сторожової вежі. Поряд з палацом розташувались будинки козацької старшини, житла та різні господарські споруди. Від кам'яного палацу ще в середині XIX ст. зберігались залишки руїн, проте до нашого часу від нього не лишилось на поверхні жодних ознак. Є свідчення, що руїни були розібрані і використані при будівництві Медведівського монастиря.

З археологічних пам'ятників ХУП ст. в Суботові збереглась лише Іллінська церква, збудована у 1653 р. на кошти гетьмана. В церкві Б.Хмельницький був похований у 1657 р. про що є згадки в літописах Саміїла Величка, Григорія Граб'янки та Самовидця. Згідно деяких історичних джерел в цій церкві було поховано також сина Богдана Хмельницького Тимоша, прах якого перенесено з Михайлівської церкви. Історичне значення Іллінської церкви доповнюється її мистецькою цінністю. Вона є класичним взірцем національної української архітектури середини ХУП ст. Тут добре збереглися всі основні риси у плануванні, пропорціях та вібраності, характерні для стилю так званого українського барокко. Але ззовні та всередині пам'ятка зазнала деяких доробок та руйнівних дій часу.

Досліджувались оборонні споруди на Суботівському замчищі, де жив Богдан Хмельницький. Вдалося з'ясувати, що зовнішній вал, яким було обнесено подвір'я гетьмана мав в середині дерев'яну конструкцію -зруби. Первинна ширина рову перед валом становила 7 метрів, а його глибина - 3 метри. Ймовірно, що ці вали і рів були використані повторно після спорудження їх у скіфський час.

В південній частині замчища виявлено рештки фундаментів великої кам'яної споруди, ймовірно палацу Богдана Хмельницького, а можливо надбрамної вежі та якихось господарських приміщень. Тут відкрито велику напівземлянку з обгорілими дерев'яними конструкціями, знайдений розвал печі з великою кількістю орнаментованих кахлів з рельєфним геометричним та рослинним орнаментом. Знайдено окремі фрагменти кахлів із зображенням козака на коні. Є свідчення що такими кахлями була оздоблена піч у світлиці Б.Хмельницького. Знайдено також багато кераміки: фрагменти поливної черепиці, козацьких лульок, орнаментованих кахлів з рослинним та геометричним орнаментом, круглого різно-кольорового віконного скла, керамічного і скляного посуду, цегли, виробів з металу, які датуються ХУП ст. Ці матеріали використані під час реставрації Іллінської церкви.

В зв"язку з реставрацією Іллінської церкви, де за літописними джерелами поховано Богдана Хмельницького, в ній також були проведені розкопки. Знайдені під час розкопок уламки поліної черепиці, архітектурних деталей і круглого віконного скла допомогли відтворити вигляд Іллінської церкви ХУП ст.

В середині церкви під час розкопок виявлено п'ять чоловічих поховань різного віку. Про існування в Іллінській церкві поховань, крім Богдана Хмельницького та його сина Тимоша, до розкопок відомостей не було. Ніяких згадок про ці поховання в історичних джерелах ми не знаходимо. Можна висловити припущення, що знайдені в церкві поховання належать членам родини гетьмана, або представникам козацької старшини. На одному з кістяків збереглись залишки шовкового пояса, який датує це поховання ХУП ст. За попередніми даними їх антропологічного вивчення один з похованих помер у віці понад шістьдесят років, інші значно молодші – понад 40 років. Всі поховання за висновками антропологів датуються ХУП ст. Біля вівтаря, у південно-східній частині храму відкрита ще одна яма, можливо припустити, що це пограбоване і викинуте поховання, про що свідчать проломи в фундаменті церкви, залишки на дні ями решток домовини та знайдена тут кістка з чоловічого скелета. Нерозкопаною в Іллінській церкві залишилась площа в південній частині, де знаходиться надгробна плита Богдану Хмельницькому, встановлена у 1954 році.

На території замчища та в Іллінській церкві трапляється також археологічний матеріал, який свідчить про існування на території Суботова поселень доби бронзи /приблизно 3500 років тому/, скіфського часу, ранніх слов'ян, та періоду Київської Русі /IX–XI ст./ Важливість цих знахідок полягає в тому, що до розкопок на цій території давньоруські поселення були невідомі історичній науці.

Після значчої перерви, археологічні дослідження в Чигирині й Суботові були продовжені в 1989–1990 роках. Ці дослідження проводились у зв'язку із постановою Ради Міністрів УРСР про створення Чигиринського історико-культурного заповідника на честь 400-річчя від дня народження визначного політичного і державного діяча, керівника національно-визвольної війни українського народу, гетьмана Богдана Хмельницького. Передбачалось про-

ведення архітектурно-відбудовних робіт з попередніми археологічними дослідженнями на місці резиденції Б.Хмельницького в м.Чигирині та садибі гетьмана в с.Суботові, де вже в 70-х роках були проведенні археологічні дослідження і знайдено ряд об'єктів тієї епохи.

Протягом польового сезону 1989-1990 рр. проведенні археологічні розвідки, шурфування й розкопки в м.Чигирині на Богдановій горі, її схилах та на прилеглих площах, а також в центральній історичній частині міста. На горі було виявлено кілька споруд ХVІ-ХУП ст. Так, в північно-західній частині гори виявлено залишки фундаментів невеличкої церкви, що знаходилась поблизу кладовища ; при розкопках знайдено залишки фундаментів, окремі архітектурні деталі, цегла, вироби з металу, монети. На східних схилах гори виявлено залишки фундаментів оборонної стіни та фундаменти бастіону. Як показали дослідження, ці споруди є залишками фортеці, яка існувала тут в ХVІ-ХУП ст. і була поновлена і побудована Б.Хмельницьким. Є відомості, що в цій фортеці стояли гармати, які Б.Хмельницький відбив у поляків на Поділлі.

Важливе стратегічне положення Чигиринна, який фактично був столицею України в роки Визвольної війни, вимагало наявності тут відповідної кількості козацького війська та проведення заходів щодо зміцнення оборонних споруд.

Фортеця на Замковій горі, яка існувала ще в ХVІ ст. в наступні часи зазнала реконструкції та перебудови. Останній раз вона була перебудована на зразок найновіших оборонних споруд Європи в 1677 р. за проектом і при участі військового інженера П.Гордона /план її зберігся до наших днів, тільки сама фортеця була знищена в 1678 р. під час облоги м.Чигиринна турецько-татарським військом/ Саме ці залишки фортеці вдалось відкрити під час археологічних досліджень влітку 1989 р. При розкопках знайдено свинцеві кулі від рушниць, фрагменти козацьких глиняних люльок, літовська цегла, кахлі, прикрашенні рельєфним геометричним та рослинним орнаментом. У великій кількості знайдено ядра від гармат, що збереглись з часів облоги Чигиринна /1677-1678 рр./

На розкопі в нижньому місті було знайдено кілька чоловічих скелетів, козацька люлька, каклі, вироби із скла, металу. В значній кількості траплялись вже відомі каклі, литовська цегла тощо. Тут триватимуть пошуки резиденції Б.Хмельницького та залишків будинків козацької старшини давньої церкви.

В с. Суботові на замчищі Б.Хмельницького було закладено два розкопи. В розкопі № 1 відкрито слов'янське житло з піччю, в якій знайдено горщик доброї збереженності, що датується IX ст. В розкопі № 2 на східній частині замчища відкрито залишки фундаментів давньої споруди, площа якої - 100кв.м. Фундаменти було викладено з каменю-пісковику на вапняному розчині з домішками піску та подрібненого пісковику. В деяких місцях в кладці фундаменту використана жолобкова цегла. Відкрито кілька кам'яних ніш, призначення яких з'ясувати поки що не вдалось, та східці до підвального приміщення. Чітко простежується кладка у вигляді склепіння. Одержано у великій кількості археологічний матеріал ХУП ст.: кераміка, жолобкова цегла, каклі, козацькі люльки, ядра та ін. Крім того, на замчищі траплялась кераміка епохи міді-бронзи, раннього залізного віку, слов'янська та давньоруська кераміка і залишки жителів.

В наступні роки дослідження будуть продовжені. Передбачається створення окремого загону для археологічних досліджень в с.Суботові на замчищі Б.Хмельницького, будуть проведені археологічні дослідження безпосередньо в центрі Чигирина, в його історичній частині, де в часи Б.Хмельницького знаходилась його резиденція, будинки козацької старшини, церква та інші споруди. Планується дослідження оборонного валу та рову, залишки яких частково збереглися і до наших днів. Знайдені під час археологічних досліджень споруди увійдуть до музейної експозиції Чигиринського заповідника, а одержані матеріали передбачається експонувати у місцевому історико-краєзнавчому музеї.